

ӨШКҮ ОРАНЫ ИШКИННЕРДЕ

СЭНП ТН-ның июль (1978 ч.) Пленуму малдың баш санын өстүрөр, ооң продуктууну бедир базга уксаажыдылга ажалын экинжеринче чугула кичээнгийин уландырган. Дагыл жерлерде чайгаар бүтүн оларларны чөл амыгала тургаш, ботунези чини ээтти, дүнтү алырынга мал ажалынның еске адырлары-биле чергелаштыр өшкү ажалы база кол черни ээлеп турар. Бистиң республикага ону хөгжүдөр, ылактыр совет дүккүр уксаалыг өшкүнү өстүрөр талазы-биле сөөлгү уеде элэн хөмчөглер алдыны турар.

«Сүт-Хөл» совхозта бо талазы-биле кандыг ажалдар кылдынып турарын совхозтун неч зоотехниги А. Хертек, өшкү бригаданың бригадери С. Ондар, муракчы малчы Д. Сат болгаш бистиң корреспондентивис Х.К. Монгуш олар парламенттин материалдарда чугалап турар.

ЧААГАЙ ҮҮЛЕНИН ЭГЕЗИ

Өшкү тыва улустун шаалда бээр өстүрүп келген ывак малы. Бо ажалдын илчар доктаамал корутууну кейге ни дагыл жерлерде чайгаар бүтүн дегем оларларны хөтү-биле, өшкүнү кичи бөлөктөзү чеге уагт негелде чогу, тус черин байдалыга таарыштыр-биле база таарыштыртылар.

1930 чылдардын ортун үлөлдө бээр ангор, цридон уксаалыг хуналарын салын эккеп, тус черин бөдүн дүктү өшкүрүр-биле ажал-таштыр ажалды корулуп өгөдөн. Ооң түнөсүндө автор хайбарынын баш саны бистиң районун ажал-агылардында база өске-даа черлерде көвүдөп, өскөн.

«Сүт-Хөл» совхоз Чөөн-Хемчикте он хөй өшкү мөңгөтүнүн ажал-агы. Ам мында илтизи-биле 19 муң 115, ооң илтизи-биле 6 муң 487 өшкү бар. Оларны лорт бригадалар кылдыр 45 коладда тургускан.

Сөөлгү ийи чыда Көзө ажал-агынын дуржула стаццияларын эртем ажал-агынын киржалтези-биле өшкүнү он-чүзүп, надыр, класс ажал-биле кылгар, азы бонтироваалар, шиттигенирлер туней коладар кылдыр тургузар ажалды корулуп турар бис. Берги класстын өшкүрлөндө эң баштай тускайлап тургускан коладынның төл-даа, дук-даа талазы-биле көргүзү шыраак болган: төрүр 100 өшкүр онааштыр 133 алай, бир өшкүр-дө 800 грамм дук алынар.

Илчанаган бистиң совхозта моон сонгаар өшкү ажалын хөгжүдөр, уксаажыдылга ажалын экинжер, ажал классын коладарынн саяма база дук бидурутууну көвүдөдөр соруга-биле Тыванын Көзө ажал-агынын дуржула стаццияларын дууалап пунктууну бисте тургускан. Ооң эргелекчин К. Шонбид совхозтун специалистери-биле бир демниг удуз ажал-херекти кылды өгөдөнөр. Чоокну

өрткөн хүннерде олар бир дугаар төрүр өшкүрлөр болган элр чыгы ажалларын класс ажал-биле коладарда үскөн. Илтизи-биле 38 коладны азы 7502 баш өшкүнү бонтироваалар. Ооң түнөсүндө 38 өшкү элти, 1438 баш берги класстын, 1031—айгы, 1973—үнкү, 1901—дорткү класстын болган.

Бүгү-эиндеги хөй болган өшкү ажалынның талазы-биле эртем-шынчыл өстүрүлүшү. Орта Азия республикаларынын мал ажалынның талазы-биле эртем-шынчыл өстүрүлүшү. Наах СССР-ин Ортемдер академиянын Эксперименталдые биология институтунун ажал-агынын лабораториясы, күнүнкү уксаажыдылга черлеринин зоотехнигеринин база малчынарнын илтиги күнү-биле тускай уксааны үндүргөн болган 1962 чылда СССР-инн Көзө ажал-агы министрствозунга совет дүккүр уксаалыг өшкү кылдыр баштадыгылар. Ону бистиң республиканын чамдык совхозтарында өстүрөр талазы-биле сөөлгү чылдарда элэн ажалдар кылдынып турар билингир. Совет дүккүр уксаалыг өшкү Тыванын, илчанаган «Сүт-Хөл» совхозтун байдалыга хөйчөк таарырын дуржула бадыткаан. Тус черин бөдүн дүктү өшкүрүп болгарга, ооң төл-даа, дук-даа бээр арбым.

Ам малчынар бир өшкүдөн ортумак-биле 652 грамм, а берги класстын өшкүрлөрүн 1,8—2 кг чедир дүктү кырып ал турар. Ооң түнөсүндө совхоз күнүнкү эки шыларын өшкү дүктү чыдагына хөтү-биле салып турар аларга. Бо чылдын илти бот-делал-биле 11 тонна 300 кг дук, ооң илтизи 7 тонна 100 кг ангоразон дук кырып, сатынган. Бо башай өвөс көргүзү деп билеп турар бис.

Совет дүккүр уксаалыг өшкүнү республикага өстүрерин улам мыай хөгжүдөр дугайында тодаргай болгаш ажалынгы чугаа Бүгү-россия

ЧООРТУ ШИИТПИРЛЕВИШААН

Кызыл-Тайга салбырын Устүү-Ишкин бригадасында шунту 24 колад өшкү бар. Сөөлгү уеде майна совет дүккүр уксаалыг өшкүнү өстүреринче уагт кичээнгей салдыны турар.

Бригаданын төвүн Устүү-Ишкин хемнин ортаа үезинде өртөн-Арыг деп черде тургускан. Ында кымыл-булуңду, чунар-бажынын ылака, магазин, медпункт болгаш ветпункт ажаллап турар. Үр уеде ажаллап келген дуржулагы омон Оржавк Чангыч, мал элчин Борбаана Ондар олар бригадала төвүн доктаамал чурттап, чылдын кайдыг-даа үезинде ирэн-уакта малчынарга уагт дуузын чедирин турарлар. Ажык сардыгы Людмила Ондар малдын улусуна эң херектиг баранарын, азы-чөм айваан үзүктөдирбей эккеп, салдыган турар.

Малчынарнын туралын ай сайнда билгала тургаш эртерин, кылган ажалдарынның түнөсүн үзүрүп, мурунуста соругаларын чугаа-биле ал турар бис. Оон-биле нады ажал малчынар ортузула калбарган социалисттер чарынты түнөп, муракчыларын шайлап, мактан турар бис. Хурага келген кичилер ажаллап алган ажал-херектерин ай, айда хандырткып илтир, кымылкан ажаллап чорурлар бистиң бригадала элэн эвес. Бо чылдын

дуржулагы кадарты Даваалай Сат төрүр 100 өшкүгө онааштыр 111, Оржавк Чангыч — 105, Ондар Маалдыр — 105, Сат Норкуң-оол — 100 ажалын медин камгалап ал, доруктурган болган бир өшкүдөн-дө 670-ден 800 грамм чедир дүктү кырып, дүжааган. Ол илчанаган сергелер кадарын турар Оржавк Эер-оол, Ондар Дамдычан олар семиртилген чыл бурдае дыка эки чорудуп, бир сергелден 800—900 грамм дүктү кырып ал турарлар.

Ажык уеде бригаданын малчынын тайганын он-дө чүм өстүгү черлеринде чай-таллап, каларга малдын семиртилген чедиринин чорудуп турарлар. Бо хүн-нерде бүгү малчынын сизен көспөдөндө хаара туттуган.

Ажык-анымдалымыста бергелер, шиттирлетиме бээр чүве бола, бистиң ажал, ажал-агынын ажалымыста дыка-ла уагт ужуз-дуулам болур ийик.

Ажык уеде малчынарнын чыдагында болган күзгелеринде муңгаар калжалар чедире. Каларылар кыштакта хар чарын манай, орай күске чедир күзгөге чыткап, азы чыдап хар эрпип каарга, эрте чыдап берген, малын, малынды ооң чаш тозуу соок-ка алынар. Ооң түнөсүндө ажал, өлөр таарыштыр хаала эвес. Илчанаган муңгаар калжалар, чайдаларга сергелер турар негеттин турар. Оон элпма малчынарнын хөй неин органок эрги, тымнын бажыларда чурттап, шаан хөвөр. Оларга чаш бей-

ТӨЛҮ-ДАА, ДҮГҮ-ДАА...

Өшкү кадарын, малчынар эгелзден бээр ам чээрби чыл чедер бердим. Чангыс ажалыга үр ажал-дай бээрге, кижиңиң арга-дуржулагы-даа улгадар болгай. Малды кадарарга, олар-белчирини канчаар шилпип алырын безин пат билдир апар.

Совхозтун Устүү-Ишкин бригадасында бир-ле дугаар экилген ангор уксаалыг өшкү кадарын эгелздер аэне-некиитиг болган мен. Баштай сестип-даа турдум. Канчал билдир боор, бо хире калдыр-берт орагга та таарышса, та таарышпаса, мал чүвө. Ону ажал-хөмчөглерин дуржулагы менде бар эвес.

Илчанаган хүлзүп алгаш, иш-чай, дүне-хүндүс дивен, кылып ажаллап тургаш, баштайгы чылап менди ажалган мен. Шынуло тус черин байдалынга хөйчөк таарыш болган. Оон бээр-ле ангор уксаалыг өшкүнү, ооң хайбантарын үзүктөл чок кадарып, чаш төл-даа, дук-даа ажалынның пландынын чыл бурдае күөссөп илдим.

1977 чылда совет дүккүр уксаалыг, бир дугаар төрүрү өшкү илтизин хүлзүп алган мен. Ажык малын чаш төлүн менди камгалап, доруктурган дуржулагы-даа малдын кижиңе белең эвес болор чүвө болгай. Ажаллар чет-пес, өлүг төртүттүн, зарыччал, илери тоттурбас дээр черле кайзын ол дээр. Надарган малынның чаш төлүн херектес дээр дуулапачы кадарчы эжим Каспыл-оол Оржавк-биле дыка улук күштү үндүрөр ужурга таарышкан бис. Ажалынның түнөсүн ыдыг-ла багай эвес болган: 100 өшкүгө онааштыр 87 ажал.

Ам илчанагыста 275 өшкү бар. Оларны эртен кыштан хур амырып, чаш төлүн-даа онча-менди камгалап, доруктурган бис. Шунту уш чүс сес, азы төрүр 111 ажал өчпөчү болдуус. Бир өшкүдөн кырган дүгү-үс 800 грамм болган.

Чайгы уеде малды шын оларлапты, эки семиртил алыры кончуг чугула. Чайлаар черивис — Ножа-Чээде бедирини — тайга чаш ишти болгаш мал чылгагаларында онча таарышкан эртен. Бо чылын чыдап өт-сигениңиң үнөсүн-даа магалыг. Өшкү-леривис ам безин дыка семирип, сергелер дег аларгылаан. Олар илчир илчир баша хур ажар ужуруг.

Сөөлгү уеде партия, чак-сөвет дүккүр уксаалыг өшкүнү өстүрерин уагт саргыш салып турардыр. Ол черле чуулгап, Ындыг өшкүнү ажалынның бөдүн көрүп, билдин. Тус черин бөдүн дүктү өшкүрүп болгарга, совет дүккүр уксаалыг өшкү төлү-даа, дүнтү-даа хөйчү бээрди. Ооң тодаргай чыдап нады-ножа ажаллап чорур малдын эштеринин дуржулагындам көрүп чөр мен. Олардын бирээзи, аравыста чарынгыт эжим Оржавк Чангычтын эртен чылын төрүр 100 өшкүгө онааштыр 135 ажалын алган болгай. Бо чылын ооң көргүзү база-ла бедир: 100 башка онааштыр 110 ажал, бир өшкүдөн 800 грамм дук.

Малга четчир чөмөрүн белестеп алып дээр бо хүннерде бистер, малчынар, сиген кезилдедиле күнөмичинин ажаллап турар бис. Бо чылын сиген кезип белеткээр планынмы ийи тоннага ажал күөссөпте кижи мен. Бо чылын 15 тонна сиген белеткээр планынмы база ажал күөссөпте, кадарган малдын кеңир кыштан хур ажырап дээр бүгү күштү салып, кымылкан ажаллап мен.

Даваалай САТ, Устүү-Ишкин бригаданын малчыны.

ЧУРУКТА: Ишкин салбырын Чангыс-Шивин бригаданын муракчы малчыны Кан-оол Тулуш. Х.К. МОНГУШУН ФОТОСУ.

«Сүт-Хөл» совхозтун Кызыл-Тайга, Ишкин салбырлары өшкү кадарган малчынарнын ажалына кирин, ажал-медисин айтырып, ажал-агы-биле таарыш чорас. Ында бээр каш хонустар эрге берди. Илчанаган ол чораш, ужуражык, чугалапачы келчирлерин ажал-агында чугаа-сооттуг ажал, оларын хаварган, кылдыган бергелерин кадарынын ажалын тургузушу, илчир көрөп-билтигин саргыш-саламат кылдып ол хөвөр чурттууну артын калган. Кыска хуураалар камаларына чедире муракчы кадарчыларын камаларында чедип, ужуражык шайлап барганмыа хомудал, ам ол тала чоругуңду дугайыг база катал эргилдер болдоп олур мен.

Баштайгы ужуражыглар

Ажык-хөвөрүн айымын, кады-биле совхозтун селекционер-зоотехниги И. Ондар, Кызыл-Тайга салбырын зоотехниги М. Монгуш олар-биле кады малчынарнын илчелде, дил өшкүр В. Монгуштун башкарган, илчанаган додур дүк чурдуги ГАЭ-86-да олурган, кады-берт Устүү-Ишкин, илчир илтиги өр чүдүдүн олур бис. Илчанаган шиттигтер шайын суун беш минутта болган-ла сүстүрүп келчир, чурдуге дүзүстү ажалларын алдымылкан эгелздин, үлөй дүктүр өктөн берип чок-тин өрүстүз, хүн чүртүлдө кире берди.

— Кал хонун бурунаар бээр машина угаар ужур чок тургал— деп, кады чораяа эштеринин бирээзи чугалай-дыр.— Чакы чактап, үр-дөң, чангыс-даа орта кеңир арттырбаан, эрчирей хал, үрөк калыян. Чыдаанынмын орту кылдыр черинин буадырларын уагт трактор экилген, илчелде дуржула ажаллапачы, илчелде соода ам харын чугаар-тын ол-дур.

Хемнин суун бригадала төлүгө чедир өв ажалы катал ажал-дөдөр шиттишсе, Майна ажаллап турган тракторист удуз үлөвүн бидирген болду: келчирлерин ортин дөккө-дөң, чымылган иш-дөккө-дөң аштап, үрелген оруктарын кылып, дөккө-дөң.

Илчанаган чугалапачы, илчелде соода ам харын чугаар-тын ол-дур.

Хемнин суун бригадала төлүгө чедир өв ажалы катал ажал-дөдөр шиттишсе, Майна ажаллап турган тракторист удуз үлөвүн бидирген болду: келчирлерин ортин дөккө-дөң, чымылган иш-дөккө-дөң аштап, үрелген оруктарын кылып, дөккө-дөң.

ИДЕГЕЛДИН СӨСТЕРИ

Идегелдин сөстөрү чыл ажалда өшкүрүп чугалады. Чү-чүл дугайында чугаа чоруп турары дорана-на билине берди — рапала.

Шылап-ла черини чери, ирэн-уак кадыр-берт орада улустун ажалындагы түр боу берес дээр. Кичилдер аар ажал-даа бээр, ажал-хөвөр-даа таарыш бээр, агар-бойдустун-даа берге казым туруп көр. Ишкин-терин баштарында чурттап турар малчы ажалда бир кичи аар ажал бээр, экинчелерин чүгө багалалар күжү-биле бидир тургалар-дыр. Бир-төө, өшкү ажалын сайлырларынче улук кичээнгей салдынып турар чүвө болган, малчынарнын амырлар хандырыламын экинчилерине база саргыш салдып, кыштак-ларда эрги бажынар орауна чаш бажынар, херек черлерге муңгаар калжалар, сергелер турар ажалды дүргө эгелздер күзөлтүп. Кичилерин амырлар хандырыламын экинчилер болза, ажалды база эки, бидүрүктүгү болур ужуруг.

Бригада дүк панын күөссө-дүк алага. Бир өшкүдөн 650 грамм дүк кырып тургал, 715 грамм чедире. Дуржулагы кадарын Делтер-оол Тулуш бир өшкүдөн-дө 1 кг 115 грамм дүктү кырып ал, өске кылга-лаа аштырбаан. Малчы салгалдын база бир кеңигүнү Кан-оол Тулуш 100 өшкүгө онааштыр 93 ажалын камгалап, доруктурган, бригаданын малчынарнын чарынгыгга тилкелч болган.

Бо черде малчынарнын амырлар билдээ, хандырыламын сөөлгү чылдарда элэн экинчиге келген. Устүү-Ишкинине болаарга, орду эки болгаш, чоңуң аргыжыл-тамыла база уагт бергелдештирер чок.

Бир четпес чүвө чүд дээр, кай-даа бригаданын төнөр-инде белең магазинерин тургускан, кадыда чурттакчы

Муңгааш калжалар, чаа бажыңнар херек

Устүү-Ишкинине хөй саргыш малчынарнын күзгө-чугалагында муңгааш калжалар, чайгалар, Бир-Хем районуну Сесеринг салбырын малчынарнында илчелде, сергелер туттунууларын, оон улам мында күзүп, кады ажалды мал соокка алышсап, аарып, чымылган чаш-шурганга таарышкан, олу турарын дүжү-рүлөшкө, хомудал-биле калар-чалырын боттарындам ажал чордуус. Чамдын илчанаган чедир бажынарнын оорга, курлары аргакон аргалын, ирөң, элэн бөдү келтирбей.

Чаңгыс-Шивиде

Эки чүвөсү эки дээр. Ийи чыл буртунаар Алды-Ишкин дугаар өрүп, малчынарнын ажал-амдыралын чарынды турган үезде Ишкин салбырын Чангыс-Шивин бригаданын төлүгө экинчел-ла күч кадырды өске чүү-даа турбаан чүвө. Ам мында ажал чарылгалар болгулаан-дыр. Магазин ажаллап турар, кымыл-булуңду, чунар-бажынын тудуп каан. Харын-даа кичи, мал ажалынын чурттап, ажал-дар жерлери белең белең,

Түңнел сөс орунга

Ишкинине чурттап, ажаллап турар малчы чоңуң амырларын таарыш турар бергелерин оон-даа мыай саяар көргүзүп болур. Илчанаган бо өдүрүлгүн автору болушун мурунуга илчир соруга салбаан. Республиканын бир уагт совхозула өшкү ажалын сай-зырадыр дээр чорудуп эгелз чыгай үлө-херектин дугайы чоңа чугалап, муракчы ажал-шиттирлерин өскө-дө таарыштыр, моон ораар шиттирлер ужуруг айтырларын, кыры-биле даа болза, сайгарып көргүзери ол орадалшан.

«Илчанаган ажалга чедирер деп, тыва улустун мерген үдөгөр чугалап бар. Совет дүккүр уксаалыг өшкү өстүрөр ажалды тус чеге хөгжүдөр дээр соруктуг ажаллап киринин специалисттер болган малчынар он чугула ажал-хөвөр ара кагабай, экинчиге чедир, уксаажыдылга ажалынчы уагт кичээнгей салды тургал, эки классыг, «бодуңга» өстүрер өшкүдөр-биле совхозу, республиканын байынар, районуну база совхозтун удурут-дуга ажалынчы четистерин дарыя чайлаар, шиттир-дээр ужуруг айтырларын сонгааралаттын өрөөнү көр боор дээрине илчелдишс.

Х.К. МОНГУШ, Шынык тускай көрр.

